

Pirkkalan vanha emäkirkko

Arkisto- ja maastoselvitys 2015

FT Georg Haggrén
Pirkanmaan maakuntamuseo
2015

Pirkkalan vanha emäkirkko

Arkisto- ja maastoseelvitys 2015

FT Georg Haggrén

- 1 Johdanto
- 2 Selvityksessä käytetty lähdeaineisto
- 3 Keskiaikainen Pirkkala
- 4 Kysymys kivikirkosta tai -sakaristosta
- 5 Pirkkalan vanhimpien kirkkojen sijainti
- 6 Pirkkalan keskiaikaiset kirkot ja 1550-luvulla rakennettu kirkko
- 7 Vuosina 1645–1647 rakennettu kirkko
- 8 Kirkon uudelleen rakentaminen 1768
- 9 Kirkko jää pois käytöstä vuonna 1839
- 10 Kirkkomaa ja sen hautarakenteet
- 11 Vanhan kirkon paikka
- 12 Yhteenveto

1 Johdanto

Pirkkalan vanha kirkko hautausmaineen hylättiin vuonna 1839, kun sen tilalle rakennettu Nokian eli entisen Pohjois-Pirkkalan kirkko valmistui. Entisen hautausmaa-alueen kirkollinen käyttö alkoi uudelleen 1920-luvun alussa, kun Pirkkalan seurakunta jakautui Etelä-Pirkkalaksi (nyk. Pirkkala) ja Pohjois-Pirkkalaksi (nyk. Nokia). Nykyisin Pirkkalan hautausmaan keskellä sijaitsee vuonna 1921 valmistunut tiilikirkko, jota ympäröi laaja puistomainen hautausmaa.

Pirkkalan seurakunnan kirkkovaltuustolle tehty aloite seurakunnan aikaisempien kirkkojen paikkoja koskevasta tutkimuksesta johti vuonna 2013 seurakunnan edustajien yhteydenottoon Pirkanmaan maakuntamuseoon. Ajatuksena oli käynnistää jo hävinneiden kirkkorakennusten sijaintia koskeva selvitystyö, jossa hyödynnettäisiin arkistolähteitä, arkeologisia tutkimusmenetelmiä ja luonnontieteellisiä ajoitusmenetelmiä. Työ suunniteltiin vaiheittain eteneväksi. Vuonna 2015 Pirkkalan seurakunta tilasi maakuntamuseolta kirkkojen sijaintia valottavan arkistotutkimuksen ja sen pohjalta tehtävän maastutkaluotauksen, jolla kartoitetaan kirkkorakennuksiin liittyviä rakenteita.

Tämä raportti sisältää Georg Haggrénin elo- ja syyskuussa 2015 tekemän kirkkojen vaiheita ja sijaintia koskevan arkistotutkimuksen. Maastutkakartoituksesta tms. geofysikaalisesta analyysi on tarkoitus tehdä myöhemmin syksyllä ja siitä vastaa puolestaan Wesa Perttola.

Arkisto- ja maastonselvityksessä on historiallisten lähteiden ja karttojen sekä kirjallisuuden ja haastattelujen avulla selvitetty Pirkkalan entisiä kirkkoja ja hautausmaita. Tavoitteena on ollut selvittää vanhojen kirkkojen vaiheet ja pyrkiä arkistolähteiden avulla paikantamaan rakennusten sijainti.

2 Selvityksessä käytetty lähdeaineisto

Pirkkalan vanhasta kirkosta tai seurakunnasta ei ole tehty erillistä tutkimusta, mutta erityisesti Juhani Saarenheimon Vanhan Pirkkalan historia vuodelta 1974 tarjoaa erinomaisen perustan kirkkoa ja seurakuntaa koskevalle tutkimukselle.

Tässä tutkimuksessa on kartoitettu käytettävissä oleva keskiaikainen lähdeaineisto sekä aiheen kannalta oleellisin 1500-luvun lähteistö (mm. kymmenysveroluettelot sekä rovastinkäräjien pöytäkirjat 1550-luvulta). Veroluetteloita on käytetty, jotta saadaan selvitettyä keskiaikaisen seurakunnan taloudellista pohjaa. Kihlakunnanoikeuksien käräjäpöytäkirjoja on käytetty 1600-luvun alkupuolta tutkittaessa. Nämä lähteet sijaitsevat Kansallisarkistossa Helsingissä, mutta ovat mikrofilmattuina käytettävissä Arkistolaitoksen digiarkistossa.

Pirkkalan pappilan 1680-luvulla tapahtuneesta tulipalosta johtuen seurakunnan arkistossa ei juuri ole tätä vanhempaa aineistoa. Ajalta ennen 1750-lukua seurakunnan arkistoaineisto on aukollinen ja esimerkiksi vanhin kirkosta tehty katselmus on vasta vuodelta 1751. Seurakunnan arkistosta on systemaattisesti käyty läpi 1760-lukua vanhemmat piispan- ja rovastintarkastusten sekä pitäjänkokousten pöytäkirjat. Kirkon inventaarioita on seurattu 1860-luvun alkuun asti. Seurakunnan arkisto on vanhimmilta osin Hämeenlinnan maakunta-arkistossa (osin myös digiarkistossa), mutta karttakokoelma ja 1900-luvulle ajoittuvat asiakirjat ovat Pirkkalan seurakunnan omassa arkistossa Pirkkalassa. Sen sijaan entiseen Pirkkalan emäseurakuntaan kuuluneen Nokian seurakunnan arkistossa Nokialla ei ollut tämän tutkimuksen kannalta oleellisia lähteitä. Täydentävää aineistoa on tarjonnut Turun maakunta-arkistossa säilytettävä Turun tuomiokapitulin arkisto, joka on tosin vuotta 1827 varhaisemmalta ajalta hyvin aukollinen. Myös Ruotsin valtionarkiston Pirkkalan seurakuntaa koskevat asiakirjat¹ on käyty läpi.

Tutkimuksessa on selvitetty Pirkkalan kirkkoa, hautausmaata, pappilaa ja Pappilan kylän kanssa samaan jakokuntaan kuulunutta Pirkkalan kylää koskevaa kartta-aineistoa Kansallisarkistossa, Hämeenlinnan maakunta-arkistossa, Maanmittauslaitoksen kartta-arkistossa, Ruotsin sota-arkistossa sekä Pirkkalan seurakunnan omassa arkistossa.

Pirkkalan kirkon ja seurakunnan varhaisten vaiheiden osalta tärkeitä kertovia lähteitä ovat julkaisematon kuvaus Pirkkalan pitäjistä (1753)², Per Adrian Gaddin kuvaus Ylä-Satakunnasta (1751), maanmittari

1 RA: Ecclesiastica: Åbo stift: Birkala.

2 TMA: TTKA: F IV:3 Kertomuksia kirkkojen historiallisista muistomerkeistä ym.: Pirkkala 1753.

Daniel Hallin kertomus Pirkkalan pitäjästä (1783) ja Wilhelm Carlssonin kuvaus Pirkkalan pitäjästä (1869). Ensiarvoisen tärkeä on ollut kirkkoherra Yrjö Hieta-lahden (+1981) päiväamäton muistelmakäsikirjoitus 1960-luvun lopulta tai 1970-luvulta.

Hautausmaata koskeva haastatteluaineisto on ollut merkittävää. Tämän selvityksen yhteydessä on Pirkkalan seurakunnasta haastateltu seurakunta-puutarhuri Elina Vanhataloa, toimistonhoitaja Heli Käkelää ja suntio Mika Leijoa sekä eläkkeellä olevaa puutarhuri Matti Lämsää. Käytettävissä on ollut myös Ulla Lähdesmäen koostama kotiseutuneuvos Jaakko Hillukan haastatteluaineisto kesältä 2015. Ulla Lähdesmäen ja Vadim Adelin (Pirkanmaan maakuntamu-seo) paikallistuntemus alueen muinaisjäänneksiin ja havaintoihin liittyen on ollut isona apuna.

Arkisto-, kartta- ja haastatteluaineistoa on täyden-netty maastokäynnein (10.8, 11.8., 16.9, 22.9).

3 Keskiaikainen Pirkkala

Pirkkala kuului keskiajalla Hämeen sijaan Ylä-Sa-takuntaan. Kristinusko levittyi Kokemäenjoen yläjuoksulle kuten myös muualle Lounais-Suo-meen vähitellen viime vuosituhannen alussa eli 1100–1200-luvuilla. Ensimmäiset seurakunnat pe-rustettiin Suomeen 1200-luvun alkupuolella, mutta jo paljon ennen tätä mm. hautaustavoissa oli näkynyt kristillisiä vaikutteita. Markus Hiekkänen on todennut, että 1200-luvun puoliväliin mennessä syntyneeseen kirkkopitäjien ensimmäiseen sukupolveen kuului noin 40 seurakuntaa. Ylä-Satakunnassa niistä sijait-sivat ainoastaan Pirkkala ja Sastamala eli Karkku. Muualle sisämaahan varhaisia seurakuntia perustet-tiin neljä (Hattula, Hollola, Sääksmäki ja Vanaja), jotka kaikki sijaitsivat Hämeessä.³

³ Hiekkänen 2000, 20; Hiekkänen 2002.

Ote Daniel Hallin laatimasta Pirkkalan pitäjän kartasta vuodelta 1770. KrA.

Keskiajan lopussa eli 1500-luvun alkupuolella Suomessa oli seurakuntia noin 130. Niistä valtaosa oli itsenäisiä kirkkopitäjiä, mutta joukossa oli lisäksi parikymmentä kappeliseurakuntaa. Seurakunta kattoi kirkkopitäjän, jonka väki maksoi 1200-luvulta alkaen kirkolliseen kymmenysverotukseen perustuen erilaisia maksuja, joilla ylläpidettiin niin seurakunnan kirkkoa ja kirkkoherraa kuin myös tuomiokirkkoa ja sen hallintoa mm. piispaa ja tuomiokapitulia. Kirkkopitäjissä oli aina papille erotettu virkatalo, pappila, jonka tuotto muodosti kirkkoherran ja hänen mahdollisten apulaistensa toimeentulon. Pappila sijaitsi lähes poikkeuksetta kirkon läheisyydessä. Kappeliseurakunnissa ei keskiajalla ollut omaa pappia tai pappilaa eikä yleensä muutakaan pitäjänkirkolle kuuluvaa maaomaisuutta. Tästä johtuen kirjallisten lähteiden tiedot kappeleista ja saarnahuoneista ovat äärimmäisen niukkoja. Joskus harvoin, kuten Pirkkalan seurakuntaan kuuluneessa Messukylässä, kappelikirkon läheisyydessä oli pitäjänkirkolle kuulunut lampuotitila, jossa kirkkoherra saattoi oleskella kappelissa käydessään (Suvanto 2001, 568).

Ylä-Satakuntaan oli 1540-luvun alkuun mennessä muodostunut yhdeksän kirkkopitäjää. Lännessä olivat Sastamalan ohella siitä erkautumalla syntyneet Tyrvää ja nykyisin Hämeenkyrön nimellä tunnettu Kyrö. Idässä Pyhäjärven ympärille oli Pirkkalan ohella muodostettu Kangasalan, Lempäälän ja Vesilahden pitäjät. Joukkoa täydensi uudisasutuksen myötä vuoden 1540 tienoilla perustettu Orivesi.

Vanhan perimätiedon mukaan Ylä-Satakunnan vanhin kirkko ja seurakunta olivat Karkussa eli Sastamalassa.⁴ Pyhäjärven rannalle on kuitenkin jo 1200-luvun puoliväliin mennessä muodostettu oma pitäjä, joka sai nimen Pirkkala. Keskiaikaiset tiedot Pirkkalan kirkosta puuttuvat lähes kokonaan, mutta on ilmeistä, että kirkko on alun alkaen sijainnut samoilla tienoin Pirkkalan kylän pohjoisosasta erotetulla maalla. Pirkkalasta ei ole perimätietoa tai muuta aineistoa, mikä viittaisi tätä vanhempaan pitäjänkirkon paikkaan, joten ei ole erityistä syytä olettaa sen sijainneen muualla. Pirkkala oli pitäjän suurimpia kyliä ja se sijaitsi keskeisellä paikalla, jonne oli suhteellisen helppo saapua etenkin vesitse. Itse asiassa peräti kolme Pyhäjärven ylittänyttä talvitietä alkoi pappilan

edustalla olevasta Uittamon rannasta. Kirkkoon tultiin myös maitse. Näistä teistä on mainintoja Pirkkalan pitäjänkertomuksessa vuodelta 1753.⁵ Kaksi vuotta aiemmin Per Adrian Gadd oli osuvasti kuvannut tätä kirkolle johtanutta vanhaa tieverkostoa nimellä ”Vanhankircon Tiet”⁶. Daniel Hallin Pirkkalan pitäjänkartta vuodelta 1770 tarjoaa havainnollisen kuvan siitä, kuinka kirkko ja pappila muodostivat pitäjän tieverkoston solmukohdan. Sinne olivat johtaneet myös vanhasta Messukylän kappelista tulleet tiet.⁷

Pirkkalan pitäjän arvellaan syntyneen jo 1200-luvun puolivälissä, mutta ensimmäinen maininta Pirkkalan pitäjästä on vasta vuodelta 1374, jolloin Pohjanlahden perukoilla selvitettiin Uppsalan ja Turun hiippakuntien välistä rajaa. Keskiajan lähteiden satumanvaraista säilymistä kuvastaa se, että Pirkkalasta eronneesta Vesilahdesta löytyy maininta jo vuodelta 1346. Juuri Vesilahti-Lempäälä oli ensimmäinen Pirkkalasta erkautunut tytärpitäjä. Sittenmin väkimäärän kasvaessa tämä pitäjä oli vuoteen 1455 mennessä jakautunut kahdeksi kirkkopitäjäksi eli Lempääläksi ja Vesilahdeksi.⁸ Suur-Pirkkalan asutuksen levitessä kohti Keski-Suomea emäpitäjästä erotettiin Kangasala. Tämä on tapahtunut ennen vuotta 1409, jolloin Kangasalla oli jo oma kirkkoherra. Vuoden 1540 tienoilla alueen väkimäärä oli jälleen kasvanut niin, että Kangasalan pohjoisosiin perustettiin Oriveden kirkkopitäjä.⁹

Seurakuntien koosta ei ole tietoja ennen 1550-luvulta säilyneitä kirkon kymmenysverotuksen kantaan liittyviä luetteloita. Tällöin Ylä-Satakunnan suurimpia seurakuntia olivat niistä vanhimmat eli Pirkkala ja Sastamala, joissa kummassakin oli lähes tasan 400 taloa. Kangasalla taloja oli noin 290 ja Orivedellä 200. Lempäälässä taloja oli noin 240 ja Vesilahdella hieinan vähemmän. Orivesi oli Ylä-Satakunnan kirkkopitäjistä pienin ja nuorin.¹⁰ Ylä-Satakunnassa oman kirkon ja papin sekä pappilan ylläpitämiseen näyttää vaaditun noin 200 taloa ja vastaavasti talomäärän ylittäessä 400 on voitu alkaa suunnitella pitäjän jakamista. Sama pätee myös Ala-Satakuntaan.

Käytännössä seurakuntien muodostumisprosessi alkoi sillä, että jollekin pitäjän kulmakunnalle rakennettiin oma saarnahuone, jossa pitäjänkirkon papit

5 TMA: TTKA: F IV:B Pirkkala 1753.

6 Gadd 1751 (1946), 20–21; Heikel 1882, 58.

7 KrA: Finska handritade kartor: Portfölj 73 Nr 1b.

8 Arajärvi 1959, 109–116.

9 Vallinheimo 1954, 115–117.

10 KA 1982.

4 Saarenheimo 1974, 182.

kävivät toisinaan pitämässä jumalanpalveluksia. Kappeliseurakunta vakinaistui, kun se sai oman papin, mutta tämän jälkeen saattoi kestää vielä kauan, kunnes kappelista tuli itsenäinen kirkkopitäjä. Pirkkalan kohdalla tästä kehityksestä tarjoaa oivan esimerkin Messukylä, jonne rakennettiin jo 1500-luvun alkupuolella kappelina toiminut kivikirkko. Oman kappelaisen Messukylä sai vasta vuoden 1590 tienoilla ja itsenäinen seurakunta siitä tuli vuonna 1636.¹¹ Aiemmin nimellä KiwiCappeli tunnettu pyhäkkö sai nyt nimen KiviKircko.¹²

4 Kysymys kivikirkosta tai -sakaristosta

Ensimmäiset kirkot olivat poikkeuksetta puusta. Suomeen alettiin keskiajan kuluessa rakentaa kivikirkkoja siten, että nykyisen tiedon mukaan 104 seurakunnassa on ollut kivistä muurattu kirkko tai vähintään sakaristo.¹³ Ensimmäiset kivikirkot rakennettiin Ahvenanmaalle jo 1200-luvun lopulla, mutta sisämaan Hämeessä ja Satakunnassa kivikirkkohankkeisiin ryhdyttiin vasta keskiajan lopulla eli 1400-luvun lopussa tai 1500-luvun alussa. Kirkollisten instituutioiden talous romahti reformaatiokaudella, kun Kustaa Vaasa peruutti valtaosan kirkon tuloista kruunulle. Tämän seurauksena kivikirkkojen muuraaminen päättyi käytännössä 1550-luvulla. Tätä ennen valtaosa Suomen emäseurakunnista ja jopa moni kappeliseurakunta oli saanut kivikirkon tai vähintään kivisakariston.

Vanhojen keskiaikaisten emäseurakuntien joukossa kivikirkkoa vailla olleet Pirkkala ja siitä erotettu Kangasala ovat poikkeuksia. Vastaavia vanhoja emäseurakuntia, joilla ei nykyisen tiedon mukaan ollut edes kivisakaristoa, oli Lounais-Suomessa vain kourallinen (Eura, Eurajoki, Kyrö, Paimio ja Uskela). Kivikirkko ei ollut mikään välttämättömyys, mutta se osoitti pelkällä olemassaolollaan kirkon mahtia. Samalla se oli tuntuvasti vähemmän herkkä palamaan kuin puukirkot. Kivisakaristo suojasi kirkon kalleuksia niin tulelta kuin varkailta paljon puista paremmin. Pirkkalan kivikirkon kohdalla ihmetystä herättää se, että keskiajan lopussa kirkkopitäjän alueella oli kaksi kivistä muurattua kappelikirkkoa. Niistä Messukylän

kappelikirkko oli rakennettu 1510- tai 1520-luvulla ja Nokian kappeli noin vuosien 1505–1533 välillä. Jälkimmäinen on Markus Hiekkasen mukaan ollut Suomessa poikkeuksellinen kartanokappeli. Tätä tulkintaa vahvistaa rakennuksen pohjakaavan ohella se, ettei paikalta ole löytynyt hautausmaata.¹⁴

Vanhimpien emäseurakuntien joukossa vailla kivikirkkoa oli Uskela, jossa oli Pirkkalan tapaan kaksi kivistä muurattua kappelia, toinen Perttelissä ja toinen Salon kylässä. Pirkkalan, Uskelan ja myös Paimion keskiaikaisia kirkkoja yhdistää se, että ne sijaitsevat moreenirinteen sijaan pehmeällä savipohjalla, jossa ison kivikirkon rakentaminen olisi ollut haastavaa. Runko huonetta paljon pienemmän kivisakariston rakentaminen sen sijaan olisi luultavasti ollut mahdollista.

Pirkkalan kirkkoa koskevissa aikalaislähteissä ei mainita kivisakaristoa. Vuodelta 1749 on maininta uudesta sakaristosta,¹⁵ jonka kivijalka on puutteellinen – kyse on yksiselitteisesti puisesta sakaristosta. Sen liittäminen kirkon runkokuoneeseen osoittautui haastavaksi. Vuoden 1751 katselmuksessa todetaan, kuinka vesi pääsee sisään sakariston ja runkokuoneen välisestä liitoksesta.¹⁶ Tämä ei sulje pois sitä, että kirkossa on voinut keskiajan lopulla olla kivisakaristo. Kivisakariston olemassaoloon viittaa kirkkoherra Yrjö Hietalahden muistelmassa tallentunut tieto vanhan kirkon pohjoispuolella olleesta kohoumasta, jota luultiin hautausmaasuunnitelmaa tehtäessä kalliokumpareeksi. Kun paikalla kaivettiin vuonna 1938, kallioksi uskotussa kohdassa osoittautui, että maan alla oli ”parin metrin paksuinen rakennukseen kuuluneiden kivien raunio”. Hautausmaan raivaustöiden yhteydessä kivet kaivettiin ylös ja ”ajettiin pois täyteen siihen, missä pappilan tie liittyy maantiehen”. Hietalahden mukaan kivet ovat olleet aikoinaan seinään muurattuja, sillä niissä oli kalkkilaastia.¹⁷ Jaako Hillukan mukaan kyseisiä kiviä on käytetty kirkkomaan länsipuolisessa kiviäidassa (Hillukka 2015), Tarkasteltaessa aidasta ei kuitenkaan löytynyt kiviä, joissa olisi ollut laastia. Matti Lämsän mukaan sen sijaan vanhan kirkon pohjoisivulla tulee maata kaivettaessa vastaan kivrakenteiden ohella tiili- ja laastimurskaa (Lämsä 2015). Muuratun kivrakenteen sijainti kirkon pohjoisseinällä viittaa siihen, että kyse

11 Saarenheimo 1974, 651–652.

12 TMA: TTKA: F IV:3 Birkala 1753.

13 Hiekkänen 2007, 19–20.

14 Adel 2010; Hiekkänen 2007, 238–245.

15 HMA: PSA: II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat: Rovastintarkastus 24.3.1749 57.

16 HMA: PSA: II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat: Kihlakunnanoikeuden katselmus 20.6.1751.

17 Hietalahti s.a., 3–4.

on myöhäiskeskiaikaisen sakastin rauniosta.

Satakunnan keskiaikaisista pitäjistä Loimaalla on ollut kivisakaristo, joka purettiin vuonna 1751 ja josta ei enää ole maan päällä merkkiäkään. Sakaristo oli joko huonokuntoinen tai sopi huonosti rakenteilla olleeseen uuteen pohjalaistyylliseen tukipilarikirkkoon¹⁸. Näin on ilmeisesti tapahtunut myös Pirkkalassa, ja kivisakaristo on luultavasti purettu huonokuntoisena. Vuonna 1749 mainitaan uusi sakaristo, jonka liitos runkokuoneeseen todettiin kaksi vuotta myöhemmin niin huonoksi, että siitä satoi vesi sisään. Luonteva selitys rakenteen ongelmalle on, että kivisakaristo on purettu ja sen tilalle on 1730- tai 1740-luvulla rakennettu uusi sakaristo, jonka liittäminen runkokuoneeseen on jäänyt puutteelliseksi.

5 Pirkkalan vanhimpien kirkkojen sijainti

Pappila on perinteisesti rakennettu lähelle kirkkoa. Pirkkalassa pappila on maanmittari Daniel Hallin vuosina 1768–1769 laatiman isojakokartan mukaan sijainnut kirkosta luoteeseen siten, että välissä olivat pappilan kotipellot. Hans Hanssonin Porin läänin kartasta 1650-luvulta nähdään, että Pirkkalan kylä, pappila ja kirkko sijaitsivat toisiinsa nähden samoilla paikoilla kuin runsas vuosisata myöhemmin.¹⁹ Pappila on alkuaan kuulunut samaan jakokuntaan Pirkkalan kylän ja sen tytärkylän Topparin kanssa. Isojaon aikaan Pappila oli oma kylänsä, jolla oli rajojen erottamat kotitilukset eli lähipellot ja niityt. Pappilalla oli myös kolme metsäsarkaa eli Uittamonsarka, Raitahalmeen- eli Tanhuanpäänsarka, Isosarka ja Vallinmaansarka.²⁰ Jöns Wästgöten kihlakunnanoikeuden tuomiossa vuodelta 1531 paljastuu, että Pappilan metsäsarot olivat peräisin jo keskiajalta, sillä ne oli jo aiemmin erotettu Pirkkalan kylän maista.²¹ Yhdessä nämä tiedot osoittavat, että Pappila ja kirkko ovat jo keskiajalla sijainneet samalla alueella kuin 1760-luvulla. Näin on luultavasti ollut seurakunnan perustamisesta eli 1200-luvulta asti, sillä Pirkkalasta ei ole perimätietoa vanhemmista kirkonpaikoista.

Isojakoasiakirjat osoittavat, että Pirkkalan kirkko on sijainnut aivan Pappilan-Pirkkalan ja Sikois-

Vanhan kirkon aukio kuvattuna lännestä. Jossain etuvasemalla todennäköinen kiviasakariston paikka.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

ten-Sankilan jakokunnan rajalla siten, että kirkontorni eli kirkon länsikulma ovat olleet rajapyykkinä. Kihlakunnantuomari Lars Henrichsson till Växjö oli vahvistanut tämän vanhaksi kutsutun rajan 20.9.1586.²² Nykykartoilla Pappilan ja Sikoisten kylien välinen raja ei enää yllä kirkkomaalle. Joskus isonjaon jälkeen Sikoisista on erotettu lähinnä hautausmaana käytettyä aluetta ja liitetty se pappilan ja kirkon maihin.

Vuonna 1586 mainittu kirkko oli rakennettu noin 30 vuotta aiemmin 1550-luvulla, mutta jo edellä mainittu vuoden 1531 tuomio viittaa siihen, että raja on tätä vanhempi. Päättellen siitä, että Pirkkalan ja Sikoisten jakokuntien maat ovat riidattoman rajan erottamia eikä jakokuntien välillä ole ristiinomistuksia tai toiselle kuuluvia ulkopalstoja, jakokuntien välisen rajan on jo tuolloin täytynyt olla huomattavan vanha ja vakiintunut. Luultavasti raja periytyy Pirkkalan vanhan emäkirkon, pappilan ja seurakunnan perustamisajalta, jolloin seurakunnan kirkko on perustettu kahden suurjakokunnan rajalle. Tämä saattaa selittää sen, että kirkko on rakennettu moreenirinteen sijaan tasaiselle savimaalle. Pappilan maat lienee alkuaan erotettu Pirkkalan kylän ja jakokunnan maista. Sekä Pirkkalan että Sikoisten jakokunnat kuuluivat Pirkkaan suurimpiin omistuskokonaisuuksiin. Vuonna 1540 Pirkkalan kylässä, johon myös Toppari luettiin, oli 19 talonpoikaistaloa, kun niitä Sikoisten jakokunnassa oli 15.²³

Pirkkalan kirkon sijoittuminen lähes tasaiselle savikolle on herättänyt kummastusta. Viime vuosina

¹⁸ Heikkinen 2007, 236–237.

¹⁹ KA MHA PirkkalaH7 25/1 Pöytäkirja ja karttaselitys, Daniel Hall 1768.

²⁰ KA: MHA Pirkkala H5 1/48–49.

²¹ HMA: PSA: II Ec Valtion viranomaisten kirjeet ja päätökset: Jöns Wästgöten tuomiokirje Nokia gård 6.11.1531.

²² KA MHA Pirkkala H5 1/48.

²³ KA 1920 (Satakunnan maakirja 1540), 77v–78v.

Ote Pirkkalan, Toppilan ja Pappilan kylien isojakokartasta vuosilta 1768–1769. Pyykki nro 103 osoittaa kirkontornin eli kirkon länsipäädyn paikkaa.

Kansallisarkisto. Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggren.

kertyneet metallinilmaisina harrastajien hautausmaan ympäristöstä tallettamien rautakaudelle ajoittuvien löydösten viittaavat siihen, että paikalla on ollut myöhäisrautakautinen kalmisto. Hautausmaan länsipuolelta on vuonna 2008 talletettu soikea kupurasolki (KM 39649). Hautausmaan eteläpuolella Sikoisten kylän maalla on puolestaan mahdollinen sotaplassin kalmisto, josta on löytynyt jo aiemmin viikinkiaikainen kirves (HM 2762) sekä vuonna 2012 mm. Borre-tyylillä koristeltu miekan ponsi, miekantupenkenkäin, pronssihela sekä pronssirengas (KM 39830: 1-4). Lähialueelta on myös muita rautakautisia irtolöytöjä. Itse hautausmaalta sellaisista ei ole tietoja, mutta nykyisin pohjamaahan ei hautoja kaivettaessa enää kaivota, koska hautausmaata peittää paksu hiekkatäyttö (Lämsä 2015).

Monet keskiaikaiset kirkot on rakennettu myöhäisrautakautisen ruumiskalmiston paikalle. Näin on tapahtunut Pirkkalan ohella Ylä-Satakunnan vanhimpänä pidetyn Sastamalan kirkon kohdalla²⁴, ja kenties näin on myös Pirkkalassa.

6 Pirkkalan keskiaikaiset kirkot ja 1550-luvulla rakennettu kirkko

Vanhin asiakirjamaininta Pirkkalan kirkosta löytyy kuningas Kustaa Vaasan Tukholmassa 20.9.1551 päiväisestä kirjeestä. Tällöin kuningas antoi luvan käyttää osan pitäjän kirkonkymmenyksistä kertyvistä tuloista kirkon tarpeisiin. Syynä tähän oli kirkon

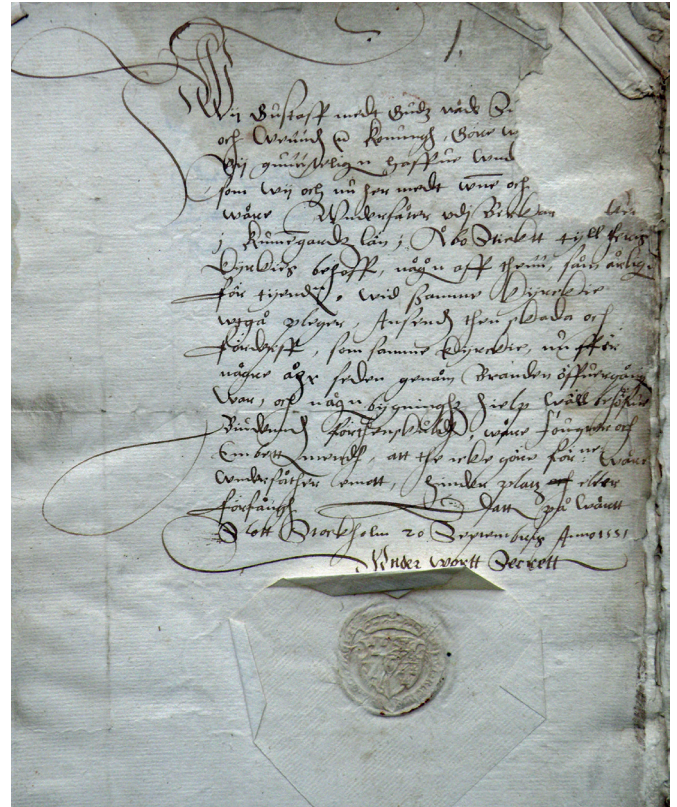
²⁴ Hiekkänen 2007, 256.

muutama vuotta aiemmin eli luultavasti 1540-luvun lopulla sattuneessa tulipalossa kärsimät vahingot. Todennäköisesti kirkko oli palanut korjauskelvottomaksi, koska pitäjäläiset joutuivat hakemaan apua aina kuninkaalta asti.²⁵

Pirkkalassa tiedetään olleen vuonna 1543 valettu kirkonkello. Olisi houkuttelevaa yhdistää kellon hankinta tulipalon jälkeisiin toimiin, mutta lähes vuosikymmen pituisen aikaeron vuoksi tämä on epätodennäköistä. Kellon kyljessä olleesta tekstistä on säilynyt kaksi kuvausta, joista maanmittari Daniel Hallin kirjaama on täsmällinen: ”Alting förgaadz men Guds ord blifwer ewinnerlig MDXLIII”.²⁶ Vuodelta 1753 olevan tiedon mukaan kellossa on ollut vuosiluku 1547 ja kello olisi alkujaan hankittu Messukylän kappeliseurakunnalle. Saman lähteen mukaan Pirkkalan vanhin kello olisi upotettu Pyhäjärveen vuonna 1656.²⁷ Tätä tietoa ei voida muiden lähteiden pohjalta vahvistaa. Markus Hiekkasen mukaan Messukylän kivikappeli on rakennettu 1510–1520-luvulla, joten värikäs perimätieto kellon alkuperästä saattaa tavalla tai toisella liittyä Messukylän kappeliin.²⁸ Reformaatioajalta peräisin ollut kello halkesi soitettaessa 11.3.1821, minkä jälkeen se valettiin uudelleen.²⁹ Tästä johtuen alkuperäinen teksti on kadonnut.

Pirkkalan kirkko oli nimetty pyhän Jakobin mukaan.³⁰ Toisin kuin valtaosassa Suomen keskiaikaisia kirkkoja Pirkkalassa ei ole säilynyt puisia pyhäinveistoksia katoliselta ajalta. Vielä 1700- ja 1800-luvuilla kirkon inventaarioissa mainitaan toisinaan neljä paa-villista kuvaa, mutta nämä pyhäinkuvat katosivat, kun vanha kirkko purettiin vuonna 1858. (Saarenheimo 1974, 183.) Pirkkalan kirkon keskiaikaisten veistosten puuttuminen on yllättävää, sillä esimerkiksi kaikissa Pirkkalan kappelikirkkoissa tai Pirkkalasta eronneissa seurakunnissa eli Kangasalla, Lempäälässä, Messukylässä ja Vesilahdella on säilynyt 1400-luvulle tai 1500-luvun alkupuolelle ajoitettuja pyhimysten kuvia.³¹

Pirkkalan seurakunnan keskiaikaisista kirkkohopeista tiedetään, että vuonna 1558 Jöns Wästgöte ja Nils Birgersson takavarikoivat kuningas Kustaa Vaa-

Kuningas Kustaa Vaasan kirje Satakunnan voudille vuodelta 1551.

Kansallisarkisto. Kuva Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

san käskystä Pirkkalan kirkosta kullatun monstranssin ja kaksi hopearistiä. Vastaavat esineet takavarikoitiin kruunun tarpeisiin samaan aikaan lähes kaikista Satakunnan kirkoista. Ilmeisesti myös muita ehtoollisesineitä joutui Pirkkalan kirkosta kruunulle tai katosi 1500- ja 1600-lukujen reformaatiokaudella, sillä vuonna 1750 seurakunnalla ei ollut kuin vanha huonokuntoinen kullattu hopeakalkki ja -pateeni. Ne lähetettiin tämän jälkeen korjattavaksi Turkuun, mutta vuonna 1784 niin kalkki ja pateeni kuin seurakuntaan hankittu öylättirasia varastettiin sakaristosta.³² Pirkkalan keskiaikaisen kirkon esineistöä ei täten ole säilynyt lainkaan nykypäiviin asti. A.O. Heikel kummasteli asiaa jo vuonna 1882.³³ Yhdessä edellä esitetyt tiedot katolisen ajan esineistöstä kuitenkin kertovat, että osa irtaimistosta oli saatu pelastettua kirkon palosta 1540-luvulla.

Pirkkalassa on luultavasti ollut useita toisiaan seuranneita keskiaikaisia puukirkkoja. Seurakunnan iästä voidaan päätellä, että vanhin niistä on toden-

25 GF XXII (1551) 1904, 332–333; Leinberg 1893, 388; KA 1961, 1.

26 Carlsson 2000 (1869), 139–140; Hall 1783 544; Saarenheimo 1974, 700. Saarenheimolla virheellisesti vuosi 1542. Salminen 1999.

27 TMA: TTKA: F IV:3 Pirkkala.

28 Hiekkänen 2007, 238.

29 Saarenheimo 1974, 700.

30 Heikel 1882, 61.

31 Hiekkänen 2007, 235, 241, 273–274; Nordman 1964, 634–635.

32 BFH III, nr 470; Saarenheimo 1974, 183, 702; HMA: PSA: II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1751–1838: Pirkkalan emäkirkon kihlakunnanoikeuden katselmus 20.6.1751.

33 Heikel 1882, 62.

näköisesti rakennettu jo 1200-luvulla ja viimeistään 1300-luvun alkupuolella. Viimeinen keskiaikainen puukirkko tuhoutui tulipalossa 1540-luvulla. Puukirkkojen käyttöikä oli noin sata vuotta, joten niitä ehti Pirkkalassa olla keskiajalla ainakin kaksi tai kolme.

Tulipalon jälkeen 1550-luvun alussa rakennetusta Pirkkalan kirkosta ja sen tornista on maininta vuodelta 1586. Kuten edellä todettiin, tieto pohjautuu vanhaan rajapaikan kuvaukseen ja koskee kaikesta päätellen jo ennen 1550-lukua rakennettua kirkkoa. Tämän tiedon mukaan kyse oli länsitornillisesta pitkäkirkosta. Lars Petterssonin mukaan länsitornilliset kirkot ovat olleet rakenteeltaan tukipilarikirkkoja. Lähes 30 tällaista kirkkoa tiedetään Suomessa ja erityisesti Pohjanmaalla rakennetun 1600-luvulla. Pettersson on osoittanut, että tällainen kirkko rakennettiin jo 1490-luvun lopulla Pohjanmaalle Saloisin.³⁴ Pirkkalasta oli keskiajalla tiiviit yhteydet Pohjanmaalle, joten pohjalaistyypin länsitornillisen tukipilarikirkon rakentamista pitäjään ei voi pitää yllättävänä.

7 Vuosina 1645–1647 rakennettu kirkko

Vahvistamattoman perimätiedon mukaan kirkko paloi 1640-luvun alussa (Horsma-aho & Hillukka 1997, 127). Tieto saattaa viitata myös 1540-luvun kirkkopaloon. Toisaalta rakennustarvikkeiden puute vuonna 1645 osoittaa, ettei vanhasta kirkosta ollut paljon hyödynnettävää. Kirkko oli joka tapauksessa joko palanut tai niin huonossa kunnossa, että tilalle oli rakennettava uusi. Jälleen turvauduttiin pohjalaiseen rakentajaan, sillä mestariksi valittiin ilmajokelainen Jaakko Mikonpoika Ilkka. Kuriositeettina mainittakoon, että hän oli vuosien 1596–1597 nuijasodassa talonpoikaisia nuijamiehiä johtaneen Jaakko Ilkan pojanpoika. Kyse oli eräänlaisesta Ilkan paluusta Pirkkalaan, sillä nuijasodan kulun kääntänyt yhteentulo käytiin 31.12.1596–1.11.1597 Nokialla. Tuolloin nuijamiehet pakosalle ajanut marski Klaus Flemingin armeija piti Pirkkalan pappilan ja kirkon seutua tuki-kohtanaan ja leirinään.³⁵

Jaakko Mikonpoika Ilkalle luvattiin kirkon rakentamisesta 200 kuparitaalerin palkkio. Työt aloitettiin syksyllä 1645, mutta perustusten ohella saatiin pys-

tyyn vain seitsemän hirsikertaa ennen kuin pitäjäläisten paikalle tuomat rakennustarpeet ehtyivät. Tästä voidaan päätellä, että kyse oli kokonaan uudesta kirkkorakennuksesta. Ilkka palasi toimettomana takaisin Pohjanmaalle ja palasi jatkamaan töitä toukokuussa, jolloin seinät saatiin pystyyn ja katontekokin alkuun. Noin kuukauden työrupeaman jälkeen Ilkka keskeytti työt keskikesäksi ja lupasi palata viljankorjuun päätyttyä elokuussa. Paluu viivästyi syyskuuhun ja työt jäivät pian jälleen kesken. Kirkonrakentajamestaria ei kuulunut keväällä sovittuun aikaan lumien sulamisen jälkeen ja myrsky runteli keskeneräisen kirkon niin, että sen katon pelättiin jo romahtavan. Maaherran kehotuksesta pirkkalalaiset valitsivat joukostaan taitavat kirvesmiehet viemään työtä loppuun. Kun Ilkka ilmestyi paikalle, vain pieni osa katosta oli kattamatta ja kirkko oli lähes valmis. Kirkonrakentajamestaria ei enää kaivattu, mutta hän lähti käräjillä peräämään maksamatta jäänyttä osaa palkkiostaan.³⁶

Käräjäpöytäkirjan ansiosta tiedetään, että Pirkkalan kirkko rakennettiin vuosina 1645–1647. Suunnitelmista vastasi Jaakko Mikonpoika Ilkka, mutta työn veivät loppuun Pirkkalan pitäjäläiset itse. Pirkkalan kirkon ohella Ilkka oli aiemmin toiminut mestarina rakennettaessa Ilmajoen kirkkoa ja johti sittemmin töitä Lapuan kirkolla vuosina 1650–1651. Tiedot 1600-luvun kirkonrakentajista ovat sattumanvaraisia, ja on epäilty, että Ilkka olisi 1630–1650-luvulla rakentanut muitakin kirkkoja. Esimerkiksi vuonna 1647 Ilkan paluuta viivästytti se, että hän työskenteli Kauhajoen kappelikirkon korjaustyömaalla. Sekä Ilmajoen että Lapuan kirkot olivat länsitornillisia pitkäkirkkoja kuten jo Pirkkalassa 1500-luvussa ollut kirkko.³⁷ Muisto Ilkan kirkonrakentamisesta säilyi pitkään, sillä vielä vuonna 1783 maanmittari Daniel Hall kirjasi oikein ylös sekä kirkonrakentajan nimen että rakennusvuoden 1645.³⁸

Jaakko Mikonpoika Ilkan 1640-luvulla suunnittelemassa kirkossa tuskin oli tornia, koska sellaisesta ei ole mitään mainintoja 1700-luvun alkupuolen asiakirjoissa. Kenties torni jäi rakentamatta, kun pitäjäläiset joutuivat yksin viemään työt loppuun. Tornin sijaan kirkon vieressä oli erillinen kellotapuli. Vuoden 1695 piispartarkastuksessa pitäjäläisiä kehoitettiin raken-

36 Saarenheimo 1974, 693–694; KA Alioikeuksien renovoidut pöytäkirjat: Ylä-Satakunta KOa4 (1643-1648): Pirkkalan ylimääräiset käräjät 29.2.1648 s. 406–407.

37 Luukko 1945, 665–669; KA Alioikeuksien renovoidut pöytäkirjat: Ylä-Satakunta KOa4 (1643-1648): Pirkkalan ylimääräiset käräjät 29.2.1648 s. 407.

38 Hall 1783 §44.

34 Pettersson 1987, 33–41, 396–404.

35 Saarenheimo 1974, 172–181.

tamaan uusi ja entistä tukevampi kellotapuli. Vanha tapuli oli mahdollisesti vain katoksen suojaama pystyhirsien varassa ollut teline. Uusi tapuli oli rakennettu 1697, mutta rakennus ei ollut riittävän tukeva ja rakennusvirheen takia kelloja kantavat palkit pääsivät kastumaan. Vuonna 1701 tapuli oli kattopaanuja ja tervausta vaille valmis.³⁹ Rakennus oli kuitenkin niin huono, että se jouduttiin uusimaan, ja lopullisesti kellotapuli valmistui vasta 1708. Tällöin myös itse kirkko sai uuden paanukaton. Mestarina toimi Sauvon pitäjän lukkari Abraham Tektolin.⁴⁰

8 Kirkon uudelleen rakentaminen 1768

Isovihan aikana 1710-luvulla kirkon korjaukset jäivät puutteellisiksi ja rauhan tultua rakennus oli huonossa kunnossa. Vuonna 1723 rovastintarkastuksessa päätettiin korjaustöistä, mutta seuraavien parin vuosikymmenen aikana ne jäivät vähäisiksi. Vajaa vuosisata valmistumisensa jälkeen Pirkkalan emäkirkko oli niin huonokuntoinen, että sen katsottiin olevan käyttöikänsä päässä. Uuden kirkon rakentamista ehdotettiin vuonna 1731. Köyhyytensä vuoksi seurakuntalaiset toivoivat valtakunnallista kolehtia kirkon rakentamisen avuksi. Rakennushanke eteni kuitenkin hyvin hitaasti. Vuonna 1749 alettiin pohtia uutta paikkaa kirkolle, koska nykyinen oli vetinen ja pehmeä. Talvella 1750 pidetyssä piispantarkastuksessa pitäjäläiset valittivat, että kirkko oli niin huonokuntoinen, että myrskysäällä siellä oli suorastaan vaarallista pitää jumalanpalvelusta.⁴¹

Ennen kuin uutta kirkkoa voitiin alkaa suunnitella, täytyy vanhasta tehdä katselmus. Sen mukaan hirret olivat lahonneet ja seinät taipuneet monissa kohdin mutkalle. Koko kirkko oli jo kallistunut pohjoiseen. Katselmusmiesten mukaan hirret olivat niin huonoja, ettei niistä ollut enää uuden kirkon rakennustarpeiksi vaan korkeintaan lattian tukipuiksi tai kirkkotarhan aidan korjaamiseen. Uutta kirkkoa varten pyydettiin kustannusarvio tunnetulta turkulaiselta kirkonrakentajalta Antti Piimäselältä. Tämä esitti yksityiskohtaisen laskelman, joka nousi yli 10000 kuparitaalarin.

Todettakoon, että tämä Piimäsen Turussa 18.7.1751 päiväämä kustannusarvio on Hämeenlinnan maakunta-arkiston vanhin suomenkielinen asiakirja.⁴²

Kirkonrakennushanke viivästy, koska uuden kirkon paikasta syntyi erimielisyyttä. Osa halusi, että kirkko rakennetaan Pyhäjärven pohjoispuolelle, osa taas oli tyytyväisiä vanhaan paikkaan. Iso vastoinkäyminen sattui talvella 1755, kun sakastiin murtauduttiin ja kirkon kassa varastettiin. Turun hiippakunnalta saatiin kolehtina 480 taalaria ja varkauden jälkeen kesällä 1755 eri maksujen myötä kirkolle oli kertynyt 36 taalaria. Koossa oli vain murto-osa vaadittavista yli 10000 taalariasta. Nyt anottiin valtakunnallista kolehtia, joka myös toteutui, mutta rahojen käytön ehtona oli, että uusi kirkko oli rakennettava kivistä. Viikin kartanon omistaja kapteeni Karl von Knorring ja hänen puolisonsa Sofia Juliana Kurck olivat valmiita luovuttamaan tontin uudelle kirkolle ja hautausmaalle. Sopiva paikka löytyi kumpareelta, joka lienee sama, jolla Nokian nykyinen kirkko sijaitsee. Vuonna 1759 alettiin jo kuljettaa rakennustarvikkeita uudelle paikalle. Kiviä saatiin mm. Viikinkosken perkaustyömaalta. Kuningas hyväksyi vuonna 1762 uuden kirkon rakennussuunnitelman ja intendentinkonttorissa laaditut piirroksat. Hanke jäi riitaisuuksien vuoksi silti kesken. Harjun kappelin väki ei suostunut osallistumaan rakentamiseen ja kivien kuljettaminen korkean mäen päälle osoittautui työlääksi. Taloudellista tilannetta vaikeutti se, että rahan arvon alenemisen vuoksi kolehdeilla kerätyn noin 4300 kuparitaalarin ostoarvo hupeni.⁴³

Vuonna 1767 pitäjäläiset tekivät täyskäännöksen kirkonrakennushankkeessaan päättäen korjata vanhan puukirkon. Pitäjäläiset velvoitettiin tuomaan sahatavaraa ja kattopaanuja paikalle. Rakennusmestariksi saatiin Lapuan lukkari Jakob Höckert. Vanha kirkko purettiin ja sen kivijalka, peruspilarit ja alimmat hirsikerrat sekä katto uusittiin. Työ eteni ripeästi, mestari Höckert saapui paikalle huhtikuussa ja jo toukokuun lopulla kirkon runko oli jälleen koottuna. Syksyllä laudoitettiin ulkoseinät ja rakennettiin yksi lehteri länsipäätyyn ja kaksi kuoriin. Tervaaminen saatiin tehtyä vasta vuonna 1771.⁴⁴

Maanmittari Daniel Hall mainitsee Pirkkalan pitä-

39 Saarenheimo 1974, 694; HMA: PKA Hallintoarkisto II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat (1685–1780): Piispantarkastus 22.2.1695 §18, 14.3.1701 §11.

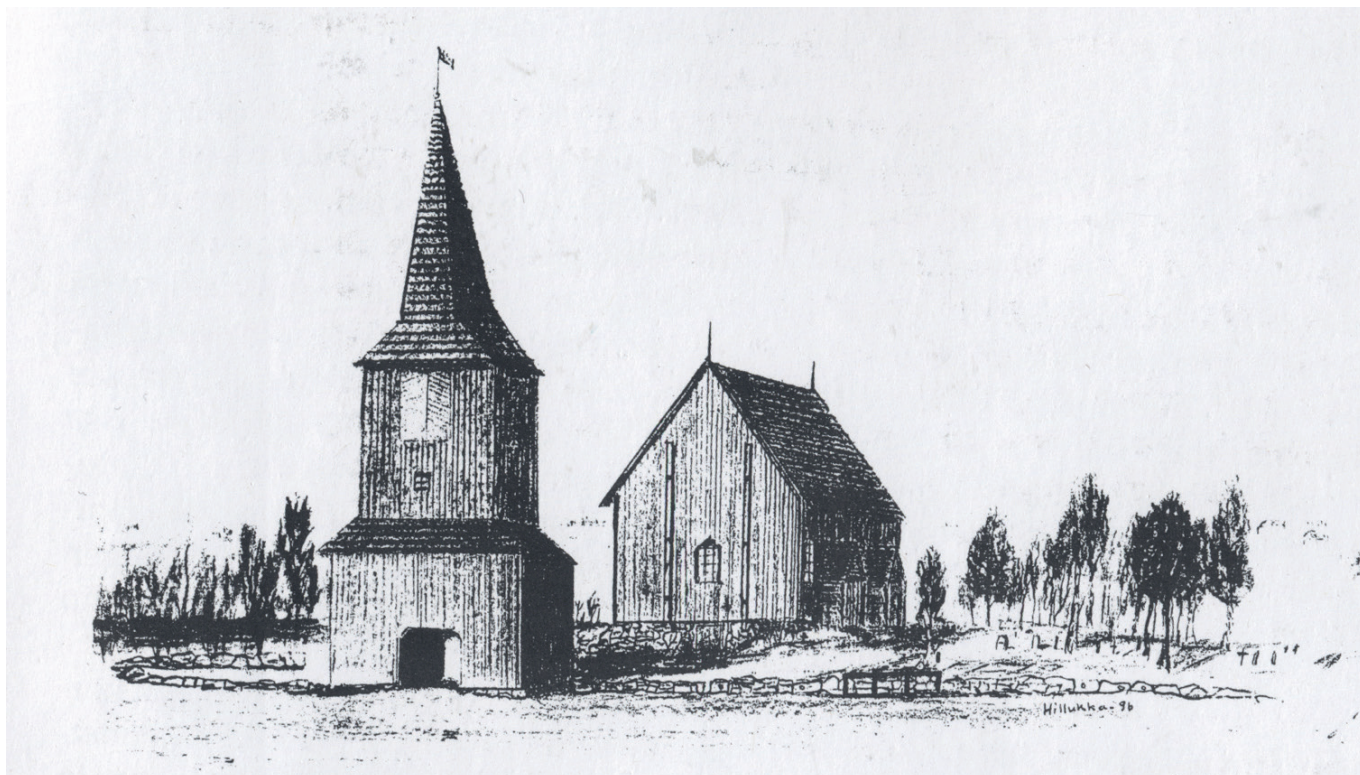
40 Saarenheimo 1974, 694.

41 Saarenheimo 1974, 694–702; HMA: PKA Hallintoarkisto II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat 1685–1780.

42 Saarenheimo 1974, 695–696; HMA: PSA: II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat: Kihlakunnanoikeuden katselmus 20.6.1751.

43 Saarenheimo 1974, 697–698.

44 Saarenheimo 1974, 698–699.

Jouko Hillukan näkemys 1800-luvun puolivälissä puretun kirkon ja kellotapulin ulkoasusta (Horsma-aho & Hillukka 1997, 129).

jänkertomuksessaan vuodelta 1783, että kirkko oli sisämitoiltaan 35½ kyynärää (21,3 m) pitkä ja 17½ kyynärää (10,5 m) leveä. Rakennuksen korkeus oli 23 7/8 kyynärää (14,3 m). Sisäkattona oli laudoista rakennettu tynnyriholvi. Runkohuoneen pohjoisseinällä ollut sakaristo oli kooltaan 7½ x 7½ kyynärää (= 4,5 x 4,5 m). Runkohuoneessa oli yhteensä seitsemän 3 x 2 kyynärän (1,8 x 1,2 m) kokoista ikkunaa ja sakaristossa yksi pienempi (2 x 1½ kyynärää l. 1,2 x 0,9 m). Vuoden 1751 katselmuksessa kirkossa mainitaan olevan yhteensä yhdeksän ikkunaa eli yksi enemmän kuin Hallin mukaan. Runkohuoneen eteläseinällä oli kaksi ovea ja molemmissa pieni eteinen. Saarnatuoli vuodelta 1649 oli sijoitettu ovien väliin. Tiedot sakaristosta osoittavat, että se oli puusta ja pystytettiin muun kirkon tapaan uudelleen. Sakaristossa ei ollut kellaria, mikä oli vetisen maaston vuoksi ymmärrettävää. Kirkon ulkoseinät ja katto oli tervattu.⁴⁵ Koska vuonna 1768 kirkko oli purettu ja käyttökelpoisilta osiltaan rakennettu vanhoista hirsistä uudelleen, ovat kirkon pituus ja leveys periaatteessa samat kuin Ilkan kirkossa 1640-luvulta.

Runkohuoneen mitoista on myös tieto rovastin-

tarkastuksen yhteydessä tehdyssä kirkon inventaariorissa vuodelta 1836. Siinä annetut mitat poikkeavat Hallin mitoista, mutta Saarenheimo pitää Hallin tietoja luotettavampina. Inventaarion mukaan runkohuoneen pituus oli 38 kyynärää (22,8 m), mutta leveys vain 16 kyynärää (9,6 m). Korkeuden kerrotaan olevan 15 kyynärää (9,0 m) eli kyse lienee sisäkorkeudesta. Samassa yhteydessä mainitaan aivan oikein, että kirkko on alkuaan vuodelta 1647, mutta purettu ja uudelleen pystytetty vuonna 1768.⁴⁶

Vanhan kellotapulin oli vuonna 1751 todettu olevan perusteellisen korjauksen tarpeessa. Kirkonrakentajamestari Höckertin johdolla rakennettiin vuonna 1773 uusi tapuli.⁴⁷ Daniel Hall mainitsee erikseen, että kirkossa ei ollut tornia. Hallin mukaan kirkon länsipuolella ollut tapuli rakennettiin uudelleen vuonna 1775 ja se oli kooltaan 14 x 14 kyynärää (8,2 x 8,2 m). Korkeutta tapulilla oli 46 kyynärää (27,6 m). Tapulin läpi oli kulku aidatulle kirkkomaalle.⁴⁸ Toinen kulkutie kirkkomaalle oli etelästä 8 x 8 kyynärän (4,8 x 4,8 m)

⁴⁶ HMA: PSA: II Be Kalustoluettelot: Inventarioluettelot 1836-1840; TMA: TTKA: EVI 155a Pirkkalan emäseurakunta, Ylöjärven kappeli 1829-1855: Rovastintarkastus 16.10.1836.

⁴⁷ Saarenheimo 695, 699.

⁴⁸ Hall 1783 §44; Saarenheimo 1974, 699-700.; HMA: PSA: II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat: Kihlakunnanoikeuden katselmus 20.6.1751.

Harjun vanha kansakoulurakennus vuodelta 1862. Sen hirret ovat Pirkkalan ja Harjun vanhoista kirkoista. Etualalla oleva katettu kuisti on tietävästi siirretty Harjun kirkosta.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

kokoisen porttihuoneen (ru. väkenhus) läpi.⁴⁹ Kellotapulilienee ennen vuotta 1836 korvattu uudella ja aiempaa pienemmällä, sillä tuolloin tehdyn inventaarion mukaan rakennuksen alaosan seinät olivat niin pituudeltaan kuin korkeudeltaankin vain $8\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2}$ kyynärää (5,1 m). Tapulin kattorakenteiden korkeudeksi arvioitiin tuolloin 20 kyynärää (12 m).⁵⁰ Jouko Hillukka on vuonna 1996 asiakirjamainintojen pohjalta laatinut rekonstruktiopiirroksen siitä, millainen kirkko on saattanut olla (Horsma-aho & Hillukka 1997, 129).

9 Kirkko jää pois käytöstä vuonna 1839

Vuonna 1768 pystytettyä kirkkoa pidettiin alun alkaen väliaikaisena. Toisaalta kivikirkkohanke tuntui ylivoimaiselta, joten vanhaa kirkkoa korjattiin säännöllisesti 1800-luvun alussa. Kirkkoherra Samuel Bohm totesi vuonna 1820, että vanha kirkko oli huonokuntoisuutensa vuoksi käynyt jopa hengenvaaralliseksi. Pian päädyttiin jälleen uuden kirkon rakentamiseen. Vanhoja piirustuksia ei pidetty enää sopivina, joten

tilalle tilattiin uudet. Ne valmistuivat intendentinkonttorissa keväällä 1824, mutta väärinkäsityksen vuoksi aivan liian suureksi laaditun kirkon suunnitelma jouduttiin uusimaan ja se valmistui vuonna 1827. Uuden kirkon rakentaminen päätettiin aloittaa syksyllä 1828. Riitaa oli yhä kirkon paikasta. Koska uutta kirkkoa oltiin sijoittamassa Pyhäjärven pohjoispuolelle, suunnittelivat eteläpuolen asukkaat jo oman kappeliseurakunnan perustamista. Siitä luovuttiin ilmeisesti korkeiden kustannusten pelossa.⁵¹

Uusi kirkko sijoitettiin korkealle mäelle Viikin kartanon maalle. Käytännössä uuden kirkon perustuksia alettiin kaivaa syksyllä 1829. Rakennustyöt etenivät hitaasti ja vasta vuonna 1837 oltiin vesikatossa. Lopullisesti kirkko valmistui vuonna 1838 ja se vihittiin käyttöön uutena vuotena 1839.⁵²

Pirkkalan vanha kirkko jäi uuden valmistuttua vuoden 1839 alussa vaille käyttöä. Kellotapulimyyttiin pois jo 1840-luvulla, mutta vanha kirkko sai pysyä paikoillaan 20 vuoden ajan.⁵³ Vanha emäkirkko kuten myös entinen kappelikirkko Harjussa purettiin vuonna 1858. Jo kaksi vuotta aiemmin pitäjään oli päätetty

49 Saarenheimo 1974, 700

50 HMA: PSA: II Be Kalustoluettelot: Inventarioluettelot 1836-1840; TMA: TTKA: EVI 155a Pirkkalan emäseurakunta, Ylöjärven kappeli 1829-1855: Rovastintarkastus 16.10.1836.

51 Saarenheimo 1974, 711-713.

52 Saarenheimo 1974, 710-716.

53 TMA: TTKA EVI 155a Pirkkalan emäseurakunta, Ylöjärven kappeli 1829-1855: Rovastintarkastus 27.6.1847.

rakentaa koulu, mutta käytännössä tämän ns. Ahlmanin koulun rakentaminen toteutui vuosina 1861–1862. Osa pitäjäläisistä oli aluksi halunnut myydä vanhan kirkon polttopuiksi, mutta tunteikkaassa pitäjänkokouksessa lokakuussa 1856 ”kirkon polttamisen” sijaan päätettiin rakennustarvikkeiden käyttämisestä koulurakennuksen tarpeisiin. Hanke viivästyi parilla vuodella, mutta syyskuussa 1862 koulurakennus oli valmis käyttöön. Vuonna 1873 se muutettiin valtion ja kunnan ylläpitämäksi kansakouluksi. Koulu oli Pirkkalan ensimmäinen kansakoulu.⁵⁴ Äskettäin peruskorjattu rakennus on yhä nykyään osa Harjun koulun koulukeskusta.

10 Kirkkomaan ja sen hautarakenteet

Pohjamaa kirkon ja hautausmaan alueella on savea kuten suurella osalla koko Pyhäjärven eteläpuoleista Pirkkalaa. Hautausmaa sijaitsee savikon keskellä olevalla pienellä kumpareella, jonka reunoilla korkeus merenpinnasta on 80,0 m. Vanhan kirkon paikka ja hautausmaan vanhin osa sijaitsevat alueen korkeimmalla kohdalla, joka nousee nykyisin yli 82,5 m mpy korkeudelle. Läheisen Pyhäjärven korkeus on 77,1 m mpy, mutta järven pinta on aiemmin ollut korkeammalla. Pyhäjärven pinnan korkeus on laskenut vuosina 1757–1759 sekä 1816–1818 tehtyjen Nokian Viikin kosken ja Emäkosken perkausten myötä. Koskenperkuun varhaisesta ajankohdasta johtuen ei ole täsmällistä tietoa paljonko Pyhäjärven pinta laski, mutta yleisesti muutoksen on arvioitu olleen noin 2 m.⁵⁵

Kun Pyhäjärven vedenpinta on ollut noin 79 m mpy ja tulva-aikoina vielä tätä korkeammalla ja kirkkomaan ympäristön alavan savikon noin 80 m mpy korkeudella, ei ole ihme, että pohjavesi aiheutti toistuvasti ongelmia kirkkomaalla. Esimerkiksi vuoden 1685 piispantarkastuksessa eli ennen Nokian koskien perkauksia valitettiin, kuinka etenkin keväällä haudattaessa veden varassa kelluneita arkkuja piti puuseipäin painaa alaspäin.⁵⁶ A. O. Heikel tietää 1800-luvun lopussa kertoa, että kirkko oli ollut ”isoina vesivuosina saarena”.⁵⁷

Kirkkomaan vetisyyttä lisäsi se, että vanhan kir-

kon koilliskulmassa oli lähde, joka mainitaan vuoden 1751 katselmuksessa. Myös kirkkoherra Hietalahti toteaa muistelmissaan, että hautausmaalle nouseva vesi oli usein ongelma. Vuonna 1937 vanhan kirkon paikalle haluttiin rakentaa kaivo hautausmaalla tarvittavaa kastelua varten. Lupaava paikka löytyi vanhan kirkon kohdan eteläsivulta, mutta sitä kaivettaessa tuli esiin runsaasti aikoinaan kirkon alle haudattujen vainajien luita. Tämä sementtirenkain varustettu kaivo on yhä olemassa.⁵⁸

Savisen ja vetisen maaperän vuoksi Pirkkalan hautausmaalle on vuosisatojen ajan tuotu täyttöhiekkaa. Pitäjäläisiä kehoitettiin tähän jo vuoden 1685 piispantarkastuksessa.⁵⁹ Ongelmana on ollut, että Pyhäjärven eteläpuolella ei maaperässä juuri ole hiekkaa vaan sitä on täytynyt hakea talvisaikaan vesistön pohjoispuolelta Nokialta. Suuria määriä hiekkaa tuotiin hautausmaalle 1930-luvun lopulta alkaen aluksi hevosilla ja sitten kuorma-autoilla aina Ylöjärveltä asti.⁶⁰

Pirkkalan hautausmaan vanhassa osassa täyttöhiekkaa on pohjamaan päällä 1–1,5 m, ja uusilla alueilla tätäkin enemmän. Hiekkatäyttö on nykyisin niin paksu, että käytännössä haudankaivu ei enää juuri koskaan yllä täyttöjen alla olevaan pohjasaveen. (Leijo 2015; Lämsä 2015.)

Pirkkalan hautausmaan aktiivinen käyttö katkesi 1800-luvun luvun puolivälissä, kun kirkko siirrettiin Nokialle. Kirkon alle hautaaminen oli suosittua 1700-luvulle asti, mutta Pirkkalassa tapa päättyi viranomaisten kieltojen myötä 1770-luvulla. Kirkossa tiedetään olleen kuusi sukuhautaa. Altтарin alla oli pastori Johan Raumannuksen (+1678) hauta ja sen molemmin puolin Sankilan kartanon ja Pirkkalan kylän Leukun haudat. Kuorin takana oli Naistenmatkan Suupan hauta ja kuorin etupalkin alla Haapaniemen ja Pitkäniemen kartanoiden haudat. Sitä vastapäätä naistenpuolella oli pastori Mennanderin (+1721) hauta. Kirkkoa purettaessa vuonna 1858 sen alta paljastui useita hyvin säilyneitä vainajia hautausasuineen.⁶¹

Pirkkalan vanhalla hautausmaalla oli tavallisten hautojen ohella karmeiksi kutsuttuja hirrestä salvottuja hautahuoneita, jotka nousivat osin maan päälle ja joihin arkut maahan hautaamista välttämättä sijoitettiin. Tapa tunnetaan paikoin Länsi-Suomesta 1700- ja

54 Carlsson 2000 (1869), 141, 147; Leskinen 1998, 276–277; Saarenheimo 1974, 705–706; HMA: PSA: II

Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1846–1862: Pitäjänkokous 6.10.1856, 7.7.1858.

55 Adel 2000, 5; Honkasalo & Pennanen 1988, 12; Saarenheimo 1974, 587–593.

56 HMA: PSA II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat 1685–1780: Piispantarkastus 6.2.1685 §7.

57 Heikel 1882, 62.

58 Hietalahti s.a. 34–35.

59 HMA: PSA II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat 1685–1780: Piispantarkastus 6.2.1685 §7.

60 Hietalahti s.a., 34–35.

61 Carlsson 2000 (1869), 140–141; Saarenheimo 1974, 716–719.

Pirkkalan hautausmaa

Karttaan merkityt muistomerkit, rakennukset ja hauta-alueet:

SODISSA KAAATUNEIDEN MUISTOLAATTA

SANKARIHAUDAT
Kuvanveistäjä Ilmari Virkkala

PIRKKALAN VANHOJEN KIRKKOJEN MUISTOMERKKI
Ensimmäinen kirkko rakennettiin 1200-1300 lukujen vaihteessa ja viimeinen purettiin v. 1858.

KIRKKO
Vuodelta 1921 arkkitehti Ilmari Launis

SODISSA KAAATUNEIDEN KARJALAAN
HAUDATTUJEN MUISTOMERKKI

MUUALLE HAUDATTUJEN MUISTOPAASI

VUODEN 1918 UHRIEN MUISTOMERKKI
Kuvanveistäjä Villu Jaanisoo

MUISTOLEHTO
v. 1998, lohko S

UURNA-ALUEET
v. 1972, lohko K
v. 2002, lohko AU

UUSI HAUTAUSMAA
v. 1991, lohkot 1-2

VANHAT HAUTA-ALUEET
Vanhojen kirkkojen ympäristöön on
haudattu 1300-1800 -luvulla

VANHIMMAT SÄILYNEET HAUDAT
B-lohkossa 1700 -luvun lopulta
D-lohkossa 1800 -luvun lopulta

Alue G H J L M O R
v. 1968-1988

Alue A C D
v. 1922-1941

Alue E F
v. 1955-1961

Hautausmaan kartta.
Pirkkalan seurakunta.

1800-luvuilta, jolloin se yleistyi kirkkoihin hautaamisen tultua kielletyksi. Kaikkiaan näitä hirsisiä hautakarmeja oli kuusi (pappilan vanha ja uusi hauta, Viikin kartanon, Kataiston rusthollin, Sorkkalan Sikalan sekä Granfeltin sukuhauta). Carlsson mainitsee vuonna 1869 yhä rovasti Walleniuksen (+1787) sukuhaudan sekä Haapaniemen ja Sikojärven karmit. Valkilan kartanon karmi, jonne oli 25 vainajan

joukossa haudattu mm. karoliinikapteeni Granfelt, oli Carlssonin mukaan vähän aiemmin purettu. Hautausmaan käytön päätyttyä hautakarmit purettiin 1800-luvun lopulla. Samalla osa vainajista siirrettiin Nokian uudelle hautausmaalle, osa haudattiin vanhalle hautausmaalle. Karmit olivat varsin kookkaita ja yksi niistä oli jopa siirretty asunnoksi, joka oli vielä

Pirkkalan seurakunta

Edessä rakennustöiden yhteydessä paljastunutta kiviainetta, sen takana vanhan kirkon paikka ja taustalla Pirkkalan kirkko.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

1930-luvulla käytössä.⁶²

Pitäjäkokouksessa syksyllä 1856 määrättiin, että vanhan hautausmaan sukuhaudat ja hautarakenteet on poistettava ja alue tasoitettava.⁶³ Tästä johtuen nykyisin hautausmaalla on vain kaksi 1900-lukua vanhemmaa hautakiveä. Toinen on kirkkoherra Márten Tolpon (+1805) ja toinen hänen seuraajansa kirkkoherra Samuel Bohmin (+1831) perhehauta. Niiden lisäksi kirkkomaan vanhimmassa osassa on Granfelt- ja Pfaler-suvun hautamonumentti, mutta se on pystytetty vasta vuonna 1934. Hautausmaan uudelleen käyttö alkoi vuonna 1921. Ensimmäinen hautus tehtiin 17.4.1921.⁶⁴

Pirkkalan hautausmaa jakautuu vanhaan ja uuteen hautausmaahan, joista jälkimmäinen on otettu käyttöön vuonna 1991. Vanhalla hautausmaalla on 16 osastoa, joilla on oma kirjaintunnuksensa. Osastoista vanhin on B, joka sijoittuu vanhojen kirkkojen muistomerkin eteläpuolelle. Sen pohjoispuolella, lähempänä Pirkkalan uutta vanhaa kirkkoa on vuonna 1922 käyttöön otettu osasto A. Osastojen A ja B välissä on vuonna 1972 avattu uurnahautausosasto K. Osaston B länsipuolella on osasto D (1922) ja sen pohjois-

62 Carlsson 2000 (1869), 140; Hietalahti s.a., 32–33; HMA: PSA: II Be Kalustoluettelot: Inventarioluettelot 1836-1840: Inventarium etc 14.10.1836.

63 HMA: PSA: II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1846-1862: Pitäjänkokous 6.10.1856 §6.

64 Hietalahti s.a., 33; Kaivanto 2005.

puolella osaston A vieressä osasto C (1937). Osastojen A ja K itäpuolelle on vuonna 2002 erotettu osasto Au. Yhdessä nämä osastot muodostavat hautausmaan vanhimman osan.⁶⁵

Vanhimpien hautausmaaosastojen eteläpuolelle on vuonna 1956 avattu osasto E ja vuonna 1961 osasto F, joista oli jo vuonna 1943 laadittu suunnitelmakartta. Vuosina 1968–1988 hautausmaata on laajennettu itään päin siten, että sinne on avattu seitsemän uutta osastoa (G, H, J, L, M, N, O, R). Vuonna 1998 tehtiin osaston C pohjoispuolelle laajennus S.⁶⁶

Hautausmaata on jo keskiajalla kiertänyt aita, ja esimerkiksi vuonna 1551 kaikkia pitäjäläisiä kehoitettiin huolehtimaan sen rakentamisesta.⁶⁷ Sen rakennusvelvollisuudesta sovittiin toistuvasti rovastinkäräjillä mm. 23.9.1557 ja 18.10.1559.⁶⁸ Sen raken-

teesta on hajanaisia tietoja 1700-luvun alusta lähtien. Esimerkiksi piispantarkastuksessa 10.1.1730 pitäjäläisiä kehoitettiin tuomaan lautoja kirkkotarhan aita varten (ru. kyrkobalkar). Aita oli tuolloin lautarakenteinen.⁶⁹ Myöhemmin se korvattiin hirsistä rakennetulla aidalla, joka mainitaan mm. kirkon inventaariossa vuodelta 1836.⁷⁰ Kirkon purkamisen jälkeen pitäjäläiset kunnostivat hirsiaidan ja maalasivat sen punaiseksi vuonna 1863.⁷¹

Myöhemmin hirsiaita korvattiin ainakin osittain kivimuurilla. Hautausmaan vanhinta osaa reunusti nimittäin 1930-luvulla ainakin idässä, etelässä ja lännessä sittemmin peitetty ja osin purettu kiviainetta. Etelässä kirkkomaan rajalla oli myös hieman mutkikas rivi suuria kuusia.⁷² Hautausmaan laajennuksen myötä osa aidasta purettiin ja vietiin kirkkomaan pappilan tien puoleisen sivun kivimuriin. Loput kivi-

65 Hillukka 2004; Kaivanto 2005.

66 Hillukka 2004; Kaivanto 2005; PSA Karttakokoelma: Vuoden 1943 suunnitelmakartta hautausmaan laajentamiseksi.

67 KA 1945: Pirkkalan rovastinkäräjät 8.9.1551, s. 9.

68 Suvanto 2001, 596, 614, 619, 659, 663.

69 HMA: PSA: II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat 1685 – 1780: Piispantarkastus 10.1.1730 §4.

70 HMA: PSA: II Be Kalustoluettelot: Inventarioluettelot 1836-1840: Inventarium etc 14.10.1836.

71 Carlsson 2000 (1869), 141.

72 Hietalahti s.a., 31; PSA Karttakokoelma: Vuoden 1943 suunnitelmakartta hautausmaan laajentamiseksi.

Vanhojen kirkkojen muistomerkki vuodelta 1884.

Kuva Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

aidan jäännökset on peitetty, mutta sen kaakkoiskulma tuli jätepiستettä rakennettaessa muutamia vuosia sitten yllättäen esiin. Matti Lämsän mukaan kiviaitaa tai kivistä aitojen perustusta on maan alla käytävän vieressä osaston B ja Au itäreunassa sekä osastojen B ja D eteläreunassa samoin käytävän linjan vieressä. Jälkimmäisestä aidasta erottuu maan pinnalle muutamia kiviä.⁷³ Tämä käytöstä poistettu ja peitetty aita on merkitty Ola Mannströmin piirtämiin vuoden 1934 hautausmaakarttoihin ja Ilmari Virkkalan laatimaan laajennussuunnitelmaan vuodelta 1943.⁷⁴

11 Vanhan kirkon paikka

Pirkkalan vanhan kirkon purkamisen jälkeen hautausmaa kunnostettiin ja heti 1860-luvulla suunniteltiin valurautaisen muistoristin pystyttämistä entisen kirkon paikalle. Suunnitelma toteutui siten, että 20.7.1884 vanhan kirkon alttarin kohdalle pystytettiin muistokivi, jossa lukee ”Pyhä Pyhä Pyhä on Herra Jumala Zebaoth 1543–1858”. Jo tätä ennen, pian purkami-

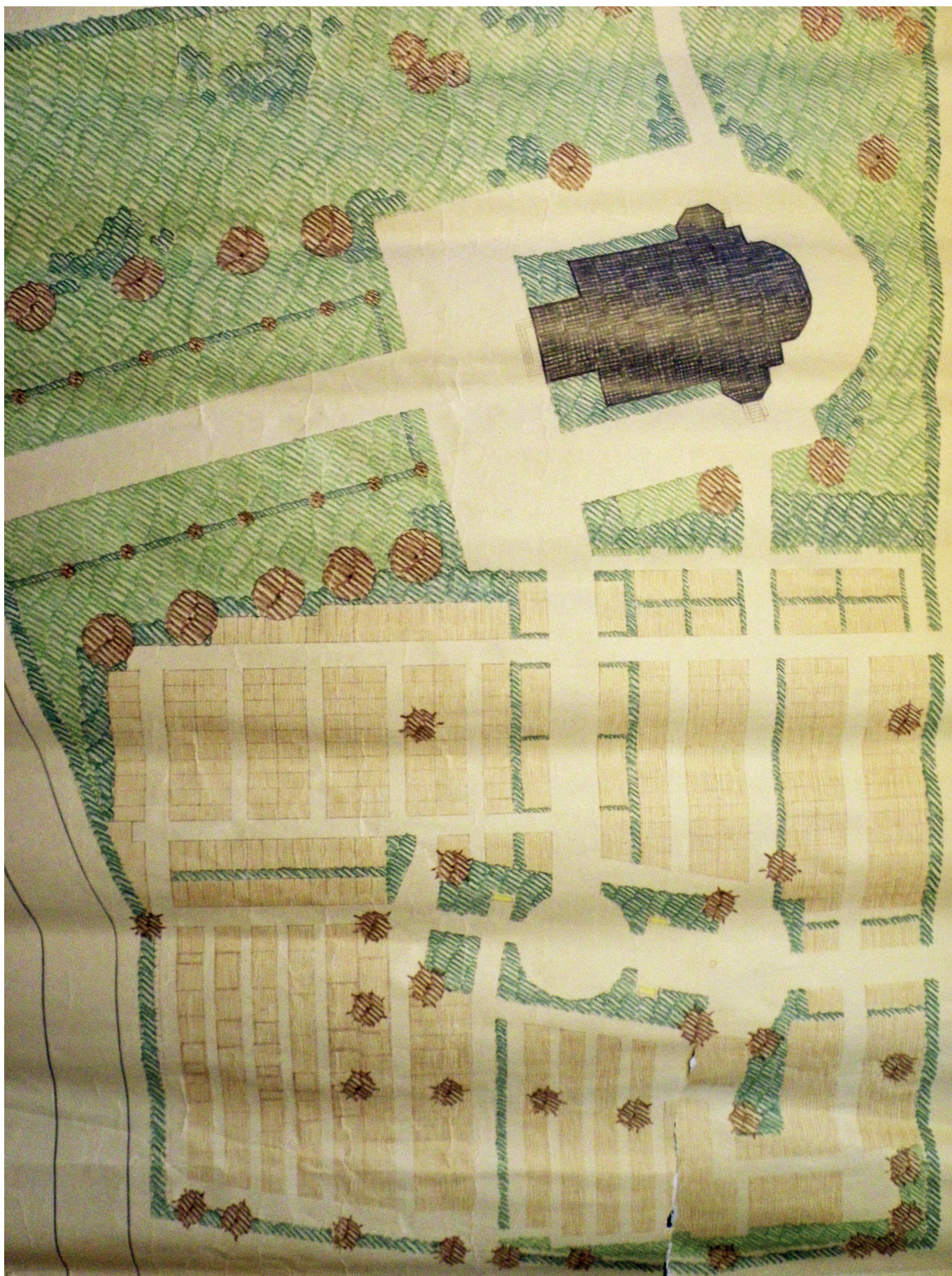
⁷³ Hillukka 2004, 131; Kaivanto 2005; Lämsä 2015.

⁷⁴ PSA Karttakokoelma: Vuoden 1934 hautausmaakartat; Vuoden 1943 suunnitelmapakettia hautausmaan laajentamiseksi.

Vanhan kirkon paikka erottuu oikealla yhä hieman ympäristöä korkeampana alueena.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

Ola Mannströmin laatima Pirkkalan hautausmaan suunnitelmakartta vuodelta 1934. Ylhäällä mustalla nykyinen kirkko, alhaalla puistoistutuksin merkitty vanhan kirkon paikka, jota ympäröi Vanhan kirkon aukio.

PSA/Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggren.

Ote Pirkkalan hautausmaan nykyisestä pohjakartasta. Vanhan kirkon aukion eteläreuna noudattaa yhä vuoden 1934 suunnitelmaa. Karttaan merkittynä yhä kolme kirkon kulmissa ollutta kuusta, mutta niistä lounaiskulman puu kaadettu noin vuonna 2013 (merkitty punaisella).

Kartta Pirkkalan seurakunta.

Vanhan kirkon paikka. Vasemmalla Pfaler-suvun hautamuistomerkki ja sen luoteiskulmassa oleva kirkon kaakkoiskulmaa osoittava kuusi. Taustalla oleva iso kuusi osoittaa kirkon luoteiskulmaa. Keskellä kirkon paikalle vuonna 1937 tehty kaivo ja sen oikealla puolella vanhojen kirkkojen muistokivi. Kuvattu idästä.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

sen jälkeen kirkkoherra, luultavasti Gabriel Wallenius (+1862) antoi istuttaa kirkon molempien päätyjen kohdalle kolmesta kuusesta koostuvan puurivin.⁷⁵

Vanhan kirkon paikasta muistokiven ja kuusten kera löytyy K. Jaakkolan julkaisema ja N. Rasmussenin ottama valokuva. Tuolloin paikka oli isojen kuusien reunustama korkeata heinää kasvava ja ympäristöstään selkeästi kohoava kumpare. Kuva on julkaistu vuonna 1934, mutta rehevän kasvillisuuden perusteella kuva on vanhempi ja luultavasti ajalta, jolloin vanhaa hautausmaata ei vielä ollut uudelleen otettu käyttöön.⁷⁶

Pirkkalan seurakunnan arkistossa on Ola Mannströmin vuonna 1934 hautausmaasta piirtämiä karttoja. Ne liittyvät seurakunnan Suomen kotipuutarhaliitto ry:n Kalmistojenhoolto-osastolta saamiin ohjeisiin ja puistokasvien istutussuunnitelmiin. Nämä kartat osoittavat, että vielä 1930-luvulla vanhan kirkon paikka oli tarkoin tiedossa. Sen kohdalla oli puistomainen aukio, jota kutsuttiin Vanhan kirkon aukioksi. Se oli suorakaiteen muotoinen ja itä-länsi-suuntainen, vaikkakin hieman eri kulmassa kuin vuonna 1921 valmistunut kirkko ja hautausmaa käytävään. Kirkon paikkaa osoittivat hautausmaan puistokartassa yhä rakennuksen kulmissa olleet suuret kuuset. Päätyseinien keskikohdalla olevat kuuset oli suunnitelmassa poistettu, mutta ilmeisesti itseinän keskellä ollut kuusi oli todellisuudessa jätetty kasvamaan paikoilleen, sillä paikalla oli vielä 2010-luvun alussa huonokuntoinen kuusi. Kartassa puiden rajaama alue on

75 Hietalahti s.a., 3, 36; Jaakkola & Sorila 1934, 106; Saarenheimo 1974, 694.

76 Jaakkola & Sorila 1934, 106.

Urnahautausmaan kesken jääneet hautarivit kuvattuna lännestä.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

Vanhan kirkon aukean eteläosa toimii yhä levähdys- ja hiljentymispaikkanakeskellä hautausmaata.

Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

Pyöreänä anomaliana erottuva kaadetun kuusen kohta.
Kuva: Pirkanmaan maakuntamuseo/Georg Haggrén.

noin 24 x 11 m eli hieman suurempi kuin asiakirjoissa säilyneet tiedot kirkon koosta. Tämä voi selittyä sillä, että puut on istutettu kirkon kivijalan ulkosivuille. Kirkon paikan kaakkoiskulman eteläpuolelle on karttoihin merkitty kartoituksen kanssa samana vuonna pystytetty Pfaler-suvun muistomerkki. Mannströmin karttoja käytettäessä on syytä muistaa, että etenkin istutusten osalta kyse on suunnitelmista, joista kaikki eivät välttämättä toteutuneet. Karttoihin on myös merkitty iso joukko 1800-luvulta peräisin olevia suuria puita, kuusia ja lehtikuusia.⁷⁷

Vuonna 1972 hautausosaston A:n eteläpuolelle ja ns. Vanhan kirkon aukion pohjoispuolelle perustettiin uusi urnahautausmaa, osasto K. Sen käyttö lopetettiin vuosina 2000 ja 2001, kun alueen lounaisosassa noin 0,5 m syvyydessä esiin tulleet kivirakenteet sekä tiili- ja laastimurska vaikeuttivat hautojen kaivamista. Uunien kaivaminen vaadittuun 0,8 m syvyyteen osoittautui hyvin työlääksi. Tästä johtuen urnahautausrivit jätettiin vajaiksi ja suorakulmaiseksi suunnitellusta osaston lounaisosasta tuli viisto. (Käkelä

2015; Lämsä 2015.) Haudankaivuuta hankaloittaneet kivirakenteet ovat luultavasti vanhan kirkon pohjoisseinän perustuskiviä ja tiilimurskasta päätellen myös sakariston jäännöksiä. Vanhan kirkon aukion pohjoisosa on nykyään osin urnahautausalueella, mutta eteläosa noudattaa yhä Mannströmin suunnitelmaa.

Itse Vanhan kirkon aukiolla ei ole moderneja haudauksia. Ainoa poikkeus saattaa olla aukean pohjoisreunassa, jossa osaston K reunimaiset urnahaudat saattavat yltää vanhan kirkon perustuksiin asti. Kaksi eli kaakkoisin ja luoteisin vuonna 1934 kirkon kulmiin kuvatuista isoista kuusista on yhä jäljellä. Kirkonpaikan lounaiskulman kuusi on jouduttu kaatamaan kaksi vuotta sitten, mutta sen paikka erottuu yhä nurmikolla olevana pyöreänä laikkuna.

Myös vanhan kirkon paikan länsipäästä on tietoa kivirakenteesta. Kun paikalle noin vuonna 2000 kaivettiin jätepiستettä, vastaan tuli suuri laakakivi. Kertomusten perusteella sitä kutsuttiin porras- tai ovenpäällyskiveksi. Matti Lämsän arkistossa olevan valokuvan perusteella kaivinkoneella paikalta pois

77 PSA Karttakokoelma: Vuoden 1934 hautausmaakartat.

siirretty kivi on ollut lähes 1,5 m pitkä, mutta muodoltaan niin epäsäännöllinen, että se tuskin on porraskivi. Kyse on luultavasti vanhan kirkon kivijalkakivestä, suuresta koosta päätellen kenties nurkkakivestä. (Lämsä 2015.) Jouko Hillukan tallettama tieto koskee luultavasti samaa kiveä, vaikka hän sijoittaa sen varhaisempaan aikaan, jolloin kiviä siirrettiin vielä hevosilla (Hillukka 2015).

Kirkonpaikan ja ns. Vanhan kirkon aukion länsipuolelta on tapulin perustuksiin viittaavia tietoja. Kun 1930-luvulla hautausmaalle tuotiin suuria määriä täyttöhiekkaa, jäi ilmeisesti vielä tuolloin näkyvillä ollut tapulinperustus hiekan alle. Sittemmin, kun paikalle kaivettiin hautoja, nämä kivet haittasivat kaivutyötä ja niitä jouduttiin räjäyttämään.⁷⁸ Viime aikoina tälle alueelle on enää harvoin tehty hautauksia, mutta esimerkiksi Pahkasen sukuhaudalla kivet ovat vaikeuttaneet kaivamista. (Lämsä 2015.)

Kirkon ja tapulin ohella kirkon ympäristössä on eri aikoina ollut myös muita rakennuksia. Varhaisin näistä maininnoista koskee keskiaikaista pitäjätupaa, jonka yhteyteen oltiin rakentamassa aittaa vuonna 1551.⁷⁹ Pitäjätuvasta on mainintoja myöhemminkin. Ajoittain sellaista ei Pirkkalassa ollut, minkä vuoksi esimerkiksi vuonna 1750 pirkkalalaisia kehoitettiin rakentamaan pitäjätupa. Samalla pohdittiin rakennetaanko sen yhteyteen myös luokkahuone lukkarin pitämää koulua varten.⁸⁰ Kirkon lähistöllä on myös ollut kymmenysaitta, mutta sen tarkastelu on rajattu tämän selvityksen ulkopuolelle.

12 Yhteenveto

Pirkkalaa pidetään Sastamalan rinnalla Ylä-Satakunnan vanhimpana seurakuntana ja sen arvellaan syntyneen jo 1200-luvun puolivälissä. Pirkkalan kirkko on luultavasti sijainnut aina samalla paikalla Pappilan kylän alueella. Alue on savipohjainen ja vetinen, ja tämän vuoksi rakennuspaikaksi melko huono. Paikanvalinnan selityksenä saattaa olla rautakautinen kalmisto, jollaiseen viittaavia metallilöytöjä on vii-

me vuosina kertynyt kirkon ja hautausmaan alueen ympäriltä. Vetiseksi kutsuttu savipohja selittää sen, miksi Pirkkalaan ei keskiajalla rakennettu kivikirkkoa. Paikalta on kivisakaristoon viittaavia havaintoja vuodelta 1938. On luultavaa, että puukirkon pohjoisseinälle on keskiajan lopulla rakennettu kivisakaristo.

Asiakirjojen tiedot Pirkkalan varhaisista kirkoista ovat niukkoja. Yleisesti voidaan päätellä, että keskiajalla pitäjässä on ollut vähintään kaksi tai kolme toisiaan seurannutta puukirkkoa, joista viimeinen on palanut 1540-luvulla. Tämän jälkeen samalla paikalla on ollut laskutavasta riippuen kolme tai neljä kirkkoa. Ensimmäisen niistä oli 1550-luvulla rakennettu länsitornillinen pitkäkirkko, joka edustaa pohjalaisia tukipilarikirkkoja. Mahdollisesti jo edellinen kirkko on ollut samanlainen.

Vanha kirkko tuli käyttöikänsä päähän 1640-luvun alussa, ja vuosina 1645–1647 pohjalaisen Jaakko Mikonpoika Ilkan johdolla rakennettiin uusi kirkko, mutta nyt ilman tornia. Tämän kirkon tilalle suunniteltiin 1720-luvun lopulta alkaen uutta kirkkoa ja vuonna 1751 päädyttiin Nokian puolelle rakennettavaan kivikirkkoon. Kallis hanke viivästy, minkä vuoksi vuonna 1768 vanha kirkko purettiin ja rakennettiin uusittuna entiselle paikalleen. Tätä ratkaisua pidettiin väliaikaisena ja kivikirkon rakennushanke sai vauhtia 1820-luvun alussa. Nyt kivikirkkohanke toteutui, ja vuoden 1839 alussa Nokialla voitiin vihkiä uusi kirkko. Vanha kirkko jäi pois käytöstä, mutta se purettiin vasta vuonna 1858. Sekä Pirkkalan emäkirkosta että Harjun kappelikirkosta saatu käyttökelpoinen puutavara käytettiin ns. Ahlmanin koulun rakentamiseen. Tämä vuonna 1862 valmistunut kansakoulurakennus on yhä käytössä osana Harjun koulukeskusta.

Pirkkalan vanhalla hautausmaalla säilyi muisto vanhasta emäkirkosta. Sen paikalle pystytettiin muistokivi ja sen kivijalan kulmiin istutettiin kirkosta kerrotut kuuset. Hautausmaasuunnitelmissa vuodelta 1934 vanhan kirkon paikka oli osoitettu istutuksin ja sitä kutsuttiin nimellä Vanhan kirkon aukio. Uurnahautausalueen rakentaminen 1970-luvulla on osin muuttanut tämän Vanhan kirkon aukion pohjoisosaa, mutta vanhan kirkon paikka erottuu yhä hautausmaan keskellä. Vanhan kirkon rakenteita ei maanpinnalla näy, mutta maan alta niitä on odotettavissa

⁷⁸ Hietalahti sa., 31, 32.

⁷⁹ KA 1945: Pirkkalan rovastinkäräjät 4.9.1551 s. 8v.

⁸⁰ HMA: PSA: II Cd Piispantarkastusten pöytäkirjat (1685–1780): Pirkkalan piispantarkastus 25.1.1750 54.

Lähteet

Arkistolähteet

Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA)
Pirkkalan seurakunnan arkisto (PSA)
II Be Kalustoluettelot
II Ca Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat
II Cd Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat
II Ec Valtion viranomaisten kirjeet ja päätökset

Kansallisarkisto(KA)
Aloikeuksien renovoidut pöytäkirjat
Ylä-Satakunta
Maanmittaushallituksen arkisto (MHA)
Alue- ja rajakartat
MH 4 Charta öfver Biörneborgs län

Maanmittaushallituksen uudistusarkisto
Hämeen lääni, Pirkkala
H7:25/1 Pappila; Pöytäkirja ja karttaselitys 1768 – 1768
H5:1/4-5 Pirkkala; Tiluskartta ja selitys 1769 – 1769
H5:1/6-22 Pirkkala; Pirkkalan ja Topparin kylät sekä Pirkkalan pappila: kartta, pöytäkirja ja isojaon jakokirja 1769–1780
Voudintilit
Satakunnan voudintilit
Kymmenysluettelot
Rovastinkäräjien pöytäkirjat

Krigsarkivet (KrA), Tukholma
Finska handritade kartor: Portfölj 73 Nr 1b.

Maanmittauslaitoksen kartta-arkisto, Jyväskylää
Erikoisluettelot, Pirkkala 10: Pirkkalan, Pappilan ja Topparin kylät

Pirkkalan seurakunnan arkisto (PSA), Pirkkala
Kartta-arkisto

Riksarkivet (RA), Tukholma
Ecclesiastica, Åbo stift, Birkala

Turun maakunta-arkisto (TMA)
Turun tuomiokapitulin arkisto (TTKA)
E VI 155a Pirkkalan emäseurakunta, Ylöjärven kappeli 1829-1855
F IV:3 Kertomuksia kirkkojen historiallisista muistomerkeistä ym.

Painamattomat raportit ja käsikirjoitukset

Adel, Vadim: Nokianvirran arkeologinen osainventointi 2000. Tampereen museot, maakunnallinen yksikkö.
Kaivanto, Kirsi: Pirkkala. Pirkkalan hautausmaainventointi 2005. Pirkanmaan maakuntamuseo, kulttuurirympäristöyksikkö.
Hietalahti, Yrjö: Pirkkalassa pappina kuultua ja koettua. s.a. PSA II K:2.
Suvanto, Seppo: Vanhan Satakunnan henkilötiedosto. Kansallisarkisto 2001.

Painetut lähteet

Bidrag till Finlands historia (BFH) III. Utg. af Reinh. Hausen. Helsingfors 1904.
Carlsson, Wilh.: Historiallinen ja maantieteellinen kertomus Pirkkalan pitäjästä. Helsinki 1869 (Teoksessa: Olavi Horsma-aho: Pitäjäänkertomus Pirkkalan pitäjästä. Pirkkala Seura 2000.)
Gadd, Pehr Adrian: Ylä-Satakunnan oloja 1700-luvun puolivälissä. Tampere 1949 (1751).
Hall, Daniel: Geographisk, physico-economisk och historisk beskrifning öfwer Birkkala socken uti Åbo höfdingedöme . Stockholm 1783. (<http://www.doria.fi/handle/10024/69421>)
Konung Gustaf den förstes registratur (GR) 1551 XXII. Utg. av Joh. Ax. Almquist. Stockholm 1904.
Leinberg, K. G: Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet II. Helsingfors 1893.

Kirjallisuus

Arajärvi, Kirsti: Lempälän historia. Tampere 1959.
Heikel, A. O: Kertomus Pirkkalan kihlakunnan muinaisjäänöksistä. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. 38. Häftet, Helsingfors 1882, 1–104.
Hiekkänen, Markus: Pirkanmaan keskiaikaiset kivikirkot. Tampere – tutkimuksia ja kuvauksia X. Tampere 1995, 40–100.
Hiekkänen, Markus: Kirkkorakennukset ja keskiajan yhteiskunta. Kirkko kulttuurin kantajana /toimittaja: Nina Lempa. Kirkkohallitus/Museovirasto 2000, 18–34.
Hiekkänen, Markus: The Christianisation of Finland – a Case of Want of Power in a Peripheral Area. Centre, Region, Periphery. Medieval Europe 2002 Basel. Vol. 1. Hertingen 2002, 488-497.
Hiekkänen, Markus: Suomen keskiajan kivikirkot. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1117. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura. Helsinki 2007.
Hillukka, Jouko: Hautausmaat. Pirkkalan seurakunnan vaiheita 60 vuoden ajalta. Pirkkalan seurakunta 2004, 130–134.
Horma-aho, Olavi & Jouko Hillukka: Vanhat kirkot. Pitkin poikin Pirkkalaa. Toim.Olavi Horsma-aho & Raili Taberman. Pirkkalan kunta 1997, 126–131.
Jaakkola, Kaarle Jalmari & Aug Sorila: Pirkkalan historia. Tampere 1934.
Leskinen, Marjatta & Juha Jaakola: Tampereen kaupungin rakennuskulttuuri. Tampereen kaupungin ympäristötoimi kaavoitusyksikkö, julkaisuja 2/98. Tampere 1998.
Luukko, Armas: Nuijasodasta isoonvihaan. Etelä-Pohjanmaan historia III. Vaasa 1945.
Honkasalo, Liisa & Jussi T. Pennanen: Kalatalouden ja vesistön käytön kehitys Kokemäenjoen vesistössä Nokian alapuolella. Riista- ja kalatalouden tutkimuslaitos. Kalantutkimusosasto. Monistettuja julkaisuja 83/1988. Helsinki. 1988.
Nordman, C. A: Medeltida skulptur i Finland. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 62. Helsinki 1964.
Pettersson, Lars: Templum Saloense: pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 90. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys. Helsinki 1987.
Saarenheimo, Juhani: Vanhan Pirkkalan historia. Tampere 1974.
Salminen, Timo: Suomen kirkonkellot ja niiden valajat 1200–1500-luvuilla. Tekniikan Waiheita 4/1999, 5–21.
Vallinheimo, J. V: Seurakunta. Kangasalan historia II. Längelmäveden seudun historia II. Hämeenlinna 1954, 115 – 236.

Haastattelut

Hillukka, Jouko 10.7.2015 (Ulla Lähdesmäki)
Käkelä, Heli 11.8.2015
Leijo, Mika 16.9.2015
Lämsä, Matti 22.9.2015
Vanhatalo, Elina 22.9.2015

PIRKANMAAN MAAKUNTAMUSEO